

Вікторія Чернописька

Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту
права, психології та інноваційної освіти,
доктор юридичних наук, доцент
Viktoriia.Z.Chornopyska@lpnu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3230-5971>

АГРЕСІЯ ЯК ДЕТЕРМІНУЮЧИЙ ЧИННИК ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

<http://doi.org/10.23939/law2023.38.125>

© Чернописька В., 2023

У статті розглянуто сутність природи феномену агресії та схарактеризовано її як детермінуючий чинник протиправної поведінки людини. Розглянуто різноманітні визначення поняття агресії як одного із внутрішніх глибинно-психологічних детермінант поведінки. Обґрунтовано, що агресія, як попередньо детермінована та соціально обумовлена поведінка, перебуває у нерозривному зв'язку із задоволенням основних життєвих потреб особистості. Констатовано, що вирішальну роль в агресивній поведінці особистості відіграють соціальні, особистісні та психологічні чинники, але не кожен із них окремо і не їх комплекс – вони діють в контексті цілісної особистості та перебувають у безпосередньому зв'язку з конкретною життєвою ситуацією. На основі аналізу наукових теорій агресивної поведінки можна стверджувати, що агресія виступає основою порушень у поведінці, в тому числі її протиправних проявів.

Теоретико-правові аспекти аналізу агресії вказують на необхідність дослідження правового та соціально-культурного дискурсу щодо розуміння цього феномену. Здійснення такого аналізу, безперечно, потребує дотримання принципів методологічного плюралізму, що розкриває суперечливу природу агресії людини. Ця багатогранність дала змогу проаналізувати, що за антропологічну агресію відповідальні як правові, соціальні, культурні чинники, так і біологічні. Такий розгляд розкриває сутність агресії як феномену, який детермінований різнорідними чинниками людського існування в світі. Виявлено, що ці фактори накладають відповідальність як на особистість, так і на правовий і соціально-культурний дискурс соціуму, який через цивільні процеси та позитивне право “вгамовує” і “культивує” агресивну поведінку та агресивне волевиявлення.

Ключові слова: людина; агресія; агресивна поведінка; протиправна поведінка; детермінуючий чинник; закон; держава; насилля; соціум; діяльність; правопорядок.

Постановка проблеми. Обраний Україною курс на євроінтеграцію зумовлює необхідність демократичних трансформацій національної політичної та правової системи з метою оптимального забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Однак цьому процесу перешкоджають чимало чинників, які зумовлені зниженням моральних вимог у суспільстві, деформацією

правової свідомості населення, низьким рівнем його правової культури. Неповага до права, кожне правопорушення, прояв бюрократизму і формалізму владними інститутами (зокрема, окремими їх посадовими та службовими особами) руйнують демократичні засади суспільства, уповільнюють його прогресивний розвиток. Інтенсифікація контроверз між людиною, соціумом та владними інститутами, фокусування особистості часто на задоволенні лише особистих потреб та інтересів неминує інспірують соціальну апатію, розгубленість, агресію, що в підсумку провокує асоціальну, протиправну, злочинну поведінку, що створює реальну загрозу безпеці людини, суспільства, держави. З огляду на це, особливого наукового та практичного значення набуває аналіз феномену агресії як детермінуючого чинника протиправної поведінки людини.

Проблема агресії є предметом вивчення багатьох гуманітарних наук, серед яких: філософія, психологія, соціологія, політологія, педагогіка тощо. Теоретико-правове дослідження означеної проблеми у нинішній складній кризовій ситуації нашої держави дасть можливість поєднати здобутки означених наук для визначення агресії як детермінуючого чинника протиправної поведінки особистості в сучасних умовах ведення війни та поглиблення кризи. Як показує дійсність, жодні демократичні перетворення та прогресивний поступ не можуть вирішити проблему постійного відновлення агресії в суспільстві. Відбулася лише зміна форми домінування та придушення насильства, змінилися складові частини та акценти прояву агресії, що, однак, не призвело до використання існування агресії як суспільного феномену.

Аналіз дослідження проблеми. Агресію як феномен і як специфічну поведінку досліджували як психологи, так і інші вітчизняні та зарубіжні фахівці – юристи, політологи, філософи, соціологи А. Бандура, Л. Берковітц, Р. Берон, Н. Гришина, Дж. Доллард, Д. Зільман, А. Зелінський, В. Павелків, А. Реан, Д. Річардсон, В. Рибалка, Е. Скиба, В. Тимошенко, С. Фешбах, Е. Фром, О. Шляхтіна та ін., у працях яких дається загальна характеристика сутності агресії. Визначення агресії як детермінуючого чинника протиправної поведінки та способів її подолання ще потребує ґрунтовних досліджень. Це зумовило вибір проблематики статті, її актуальність та своєчасність в сучасних умовах ведення війни та поглиблення соціальної кризи.

Мета статті – розглянути сутність природи феномену агресії та схарактеризувати її як детермінуючий чинник протиправної поведінки людини.

Виклад основного матеріалу. Природа феномену агресії розглядається із різних позицій і в різних соціальних контекстах. Аналіз ідей мислителів основних наукових напрямків дозволяє зрозуміти сутність та соціальну значущість феномену агресії людини, як трансформаційного процесу, що постійно здійснюється та зазнає постійного впливу правового та соціально-культурного дискурсу. Праці Р. Декарта, який сформулював теорію вроджених ідей, стали підґрунтям для подальших багатоміжових дискусій щодо вродженої біологічно детермінованої схильності людини до насильства у всіх формах. Услід за ним Дж. Локк здійснив аналіз джерел моральних принципів людини на основі історичного досвіду і релігійних постулатів, опротестовуючи тодішнє загальноприйняте розуміння природи та сенсу вроджених ідей. Доробок Г. Лейбніца про співвіднесення придбаного та природного й успадкованного не лише є відмінним від розуміння Р. Декартом вроджених ідей, але і критикує ідеї Дж. Локка. Ця праця сприяла продовженню та поглибленню загального феномена людини.

Англійський філософ Т. Гоббс, розглядаючи соціально-культурні аспекти людської життєдіяльності, відзначив схильність людської природи до пристрастей, окреслив межі протиправної поведінки, яку він кваліфікував як гріх, вказавши цим, на взаємодію права, моралі та агресії. Згідно з позицією мислителя, держава у вигляді правових норм є чинником стримування агресивної (бажаючої індивідуального задоволення) природи людини. Держава, декретуючи цивільні закони, стримує агресію “всіх проти всіх”. Т. Гоббс відзначає, що подолати саморуйнування людини

спосібна лише через своє підпорядкування закону, який, керуючись загальним благом (здоровим глуздом), створює належний моральний клімат суспільства. Сильна держава, верховенство закону та права, забезпечення виконання законів, є гарантією успішного людського суспільства. Через відсутність громадянського стану завше існує війна всіх проти всіх [1, с. 95].

У контексті сучасних реалій слушно є заувага Т. Гоббса, що в такому середовищі люди живуть без будь-якої іншої гарантії безпеки, окрім тієї, яку дає їм їх особиста фізична сила та винахідливість. Вкрай важливим є уточнення мислителя про вагомість верховенства закону в питанні управління агресією. Він вбачає силу закону як засіб попередження війни всіх проти всіх і зазначає, що в іншому випадку в суспільстві не має місця для працьовитості, а є лише вічний страх й постійна небезпека. Держава у вигляді законів примушує людей дотримуватися природних законів, таких як право на життя, на безпеку тощо. Подолання природної схильності людини до агресії, як стверджує Т. Гоббс, є проявом верховенства закону [1, с. 97]. Звідси біологічне може бути впорядковане через соціальне (освіту, виховання, примус). Природу людини змінити не можна, проте дозволено на неї впливати, культивувати.

Дослідники кожної епохи у контексті соціально-культурних трансформацій намагалися зрозуміти складність феномену агресії, прояву агресивності людини, віднайти способи управління агресією. Підтримуючи позицію З. Фрейда, що агресія є неодмінним сателітом людини, Р. Берон та Д. Річардсон здійснили спробу зрозуміти сутність цього феномену у своїй праці “Агресія” [2]. Вчені стверджують, що попри плюралізм та дискусійність теоретичних обґрунтувань щодо розуміння агресії, більшість з них підпадає під одну з чотирьох причин її виникнення, а саме: 1) природними спонуканнями або задатками; 2) потребами, які активізуються зовнішніми стимулами; 3) пізнавальними та емоційними процесами; 4) актуальними соціальними умовами, а також попереднім вихованням чи навчанням [2, с. 77]. Такий підхід передбачає врахування впливу, як природних, так і соціальних чинників. На нашу думку, масштаб агресії, її цілі та спонукальні чинники можуть бути пов’язані як із однією означеною причиною, так і їх комплексом.

Аналіз західних концепцій щодо розуміння феномену агресії дає змогу, на нашу думку, виокремити три найбільш значущі. Перша містить теорії, в яких агресія тлумачиться як вроджений інстинкт індивіда (З. Фрейд). Друга розуміє агресію як поведінкову реакцію на фрустрацію. Згідно з Дж. Доллардом, агресія – це захоплення, що автоматично виникає в організмі людини, а реакція на фрустрацію – спроба перебороти перешкоди на шляху до задоволення потреб, досягнення емоційної рівноваги [3, с. 16]. Третю концепцію становить теорія соціального наочіння. Агресія – це засвоєння поведінки у процесі соціалізації через спостереження відповідного способу дій (А. Басс, М. Доугел) [4, с. 11]. На основі третьої концепції можемо стверджувати, що агресія не виникає у соціальному вакуумі, до її виникнення призводять саме різні аспекти міжособистісних взаємодій, які визначають форми агресії та її спрямованість.

Істотним детермінантом агресії є фрустрація, тобто блокування розгортання цілеспрямованої поведінки. Фрустрація (англ. *frustration* – розлад, зрив планів, крах) є особливим емоційним станом, що виникає внаслідок невдачі у задоволенні потреби чи бажання в умовах непереборних або таких, які важко подолати, перешкод, що супроводжуються різними негативними почуттями: дратівливістю, тривогою, розчаруванням, відчаєм. Тобто фрустрація виникає в результаті відмінностей між особистісними запитами людини та її реальними досягненнями [5, с. 16].

Поведінка людини у стані фрустрації може бути відмінною, хоча найчастіше призводить до агресивної протиправної поведінки: особа вдається до образ, фізичних нападів щодо інших осіб, які, на її переконання, сприяли фрустрації. Втім слід зауважити, що не завжди агресія спрямовується на винну особу, позаяк людина не завжди здатна проявити відкриту, пряму агресію щодо того, кого вважає причетним до своїх проблем. Тому цілком можливий прояв агресії на іншу, не винну людину, також агресія може бути спрямована і на самого себе. Доволі часто ображена людина формує в своїй уяві помстиві дії, де-факто не вдаючись до якихось реальних діянь. Чи стане фрустрація причиною протиправної поведінки, залежить від інтерпретації індивідом низки ситуа-

ційних чинників. Тобто фрустрація із великою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, існують “заклики до агресії”, коли фрустрація видається неочікуваною або сприймається як сваволя, або якщо вона когнітивно прив’язується до агресії.

Більш потужнішим детермінантом агресії є провокація, адже людина зазвичай природно відповідає “ударом на удар”. Більше того, агресивна реакція може виникати навіть через припущення, що інша людина має певні агресивні наміри, які навіть не виражаються в якихось діях. Вербальна провокація зазвичай є відповіддю на образи й інші подібні провокації, яка проявляється у формі фізичного застосування. Відтак інциденти розпочаті зі сварки часто переходять у фазу прямого насилля. Людина намагається аналогічно відповісти на неприйнятні чи образливі дії, щоб застерегти себе від можливих повторних нападів, або не створити довкола себе думки як слабосилої людини чи такої, яка зазнала нищівної поразки [2, с. 103]. Бувають й інші випадки, коли людина слідує за узвичаєним фразеологізмом “помста – це страва, що подається холодною”, коли агресія відкладається на певний відповідний момент.

Стимулом до агресії можуть бути і певні вказівки владного представника. Якщо ж підлегла особа відчуває особисту відповідальність за результати своїх дій, вона не обов’язково буде демонструвати агресивну поведінку.

На поведінку агресора можуть впливати поведінка і наміри потенційного об’єкта агресії – жертви, яка, наприклад, перебуває у стані алкогольного або наркотичного сп’яніння. Ще важливіше значення мають індивідуально-психологічні особливості самого агресора: його дратівливість, підозрілість, схильність відчувати вседозволеність і безкарність. Важливу роль у підтриманні схильності до насильства може відігравати впевненість людини у тому, що вона є повновладним господарем своєї долі (а іноді й долі інших людей), а також її позитивне ставлення до агресії (як до корисного або нормального явища) [5, с. 17].

Ймовірність агресивної поведінки значною мірою залежить від емоційності людини. Емоція – це перша реакція, що виникає миттєво, ще до того, як людина встигла усвідомити і проаналізувати інформацію, вона вже позначається на обличчі, позі, рухах. Емоції особливо чітко проявляються у стані паніки, у натовпі. Розрізняють експресивну, імпульсивну, афективну, ворожу та інструментальну агресію натовпу. Експресивна агресія – це поведінка, яка спрямована на залякування об’єкта агресії, при цьому агресор намагається продемонструвати свої потенційно агресивні наміри. Імпульсивна агресія зазвичай спровокована в результаті дії якогось фактору, вона миттєво виникає і достатньо швидко припиняється. Така агресія може мати переривчастий, імпульсивний характер, проявляється у вигляді хвиль, що йдуть одна за одною. Афективна агресія – чисто емоційний феномен, який практично повністю позбавлений дієвого компонента. Наступна форма агресії – ворожа агресія, яка характеризується цілеспрямовано усвідомленим наміром завдання шкоди. Остання форма агресії – інструментальна, за якої мета дій суб’єкта нейтральна, а агресія використовується як один із засобів її досягнення. Дві останні форми є організованими, водночас зовнішньо вони можуть маскуватися під стихійну поведінку натовпу [6, с. 161].

Таким чином, можливість агресивної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми обставинами, впливом інших людей і т. ін. Відповідь на запитання, чому людина діє агресивно, певною мірою дає вчення Е. Фромма про природу людської деструктивності.

Агресія – це характеристика поведінки. Під агресією розуміють будь-які навмисні дії, що спрямовані на завдання шкоди іншій людині, групі людей або тварині. Вказане поняття слід відрізнити від поняття “агресивність” – тобто властивість особистості, що проявляється в готовності до агресії. Із відмінності цих понять випливає, що не за будь-якими агресивними діями суб’єкта дійсно стоїть агресивність особистості. Агресивність людини не завжди проявляється в очевидно агресивних діях. Прояв (або не проявлення) агресивності як особистісної характеристики в агресивних діях завжди є результатом складної взаємодії трансситуаційних і ситуаційних факторів. У випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини цих дій лежить фактор

ситуації. У випадку ж агресивних дій агресивної особистості у взаємодії трансситуаційних і ситуаційних факторів примат належить особистісним якостям. Детермінуючим фактором агресії у такому разі стають особистісні якості людини, її правова свідомість і правова культура.

Висновки. Теоретико-правові аспекти аналізу агресії вказують на необхідність дослідження правового та соціально-культурного дискурсу щодо розуміння цього феномену. Здійснення такого аналізу, безперечно, потребує дотримання принципів методологічного плюралізму, що розкриває суперечливу природу агресії людини. Ця багатогранність дала змогу проаналізувати, що за антропологічну агресію відповідальні як правові, соціальні, культурні чинники, так і біологічні. Такий розгляд розкриває сутність агресії як феномену, який детермінований різнорідними чинниками людського існування в світі. Виявлено, що ці фактори накладають відповідальність як на особистість, так і на правовий і соціально-культурний дискурс соціуму, який через цивільні процеси та позитивне право “вгамовує” і “культивує” агресивну поведінку та агресивне волевиявлення.

З’ясовано, тільки розуміючи життя як світ, що постійно змінюється, піддається трансформаціям, можна помислити і пізнати увесь плюралізм феномену агресії людини. Підкреслено, що нова філософська парадигма пізнання світу, а саме, концепція різомі, що дає можливість об’єднати множинність і протилежність, є необхідним робочим знаряддям для роботи з агресією людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гоббс Т. (2000). *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Переклад з англійської: Р. Димерець, В. Єрмоленко, Н. Іванова, Є. Мірошніченко, Т. Олійник; передмова та примітки: Т. Польська та В. Малахов. Київ : “Дух і літера”. 600 с.
2. Robert A. Baron, Deborah R. Richardson (1994). *Human aggression*. New York: Plenum Press. 420 p.
3. Киричук Г. (2005). Асоціальна поведінка підлітків (агресивність у підлітків). *Психологічна газета*. № 7. С. 16–17.
4. Іванова В. В. (2000). Прояви агресивності у підлітковому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. № 5. С. 5–16.
5. Тимошенко В. І. (2012). Соціальні детермінанти агресії. *Держава і право*. Збірник наукових праць. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Вип. 56. С. 14–18.
6. Макарова О. П. (2019). Теоретичне вивчення гендерних відмінностей агресивної поведінки поліцейських на етапі фахової підготовки. *Теорія і практика сучасної психології*. № 2. Т. 2. С. 29–32.

REFERENCES

1. Hobbs T. (2000). *Leviathan, abo Sut, budova i povnovazhennia derzhavy tserkovnoi ta tsyvilnoi* [Leviathan, or the Essence, structure and powers of the ecclesiastical and civil state]. Pereklad z anhliiskoi: R. Dymereets, V. Yermolenko, N. Ivanova, Ye. Miroshnychenko, T. Oliinyk; peredmovta ta prymitky: T. Polska ta V. Malakhov. Kyiv: “Dukh i litera” Publ. 600 p. [in Ukrainian].
2. Robert A. Baron, Deborah R. Richardson (1994) *Human aggression*. New York: Plenum Press Publ. 420 p. [in English].
3. Kyrychuk H. (2005). *Asotsialna povedinka pidlitkiv (ahresyvnist u pidlitkiv)* [Adolescent antisocial behavior (adolescent aggression)]. *Psykhologichna hazeta*. No. 7. P. 16–17 [in Ukrainian].
4. Ivanova V. V. (2000) *Proiavy ahresyvnosti u pidlitkovomu vitsi* [Manifestations of aggressiveness in adolescence]. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota*. No. 5. P. 5–16 [in Ukrainian].
5. Tymoshenko V. I. (2012) *Sotsialni determinanty ahresii* [Social determinants of aggression]. *Derzhava i pravo. Zbirnyk naukovykh prats. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy*. Vol. 56. P. 14–18 [in Ukrainian].
6. Makarova O. P. (2019). *Teoretychne vyvchennia hendernykh vidminnostei ahresyvnnoi povedinky politseiskyykh na etapi fakhovoi pidhotovky* [Theoretical study of gender differences in aggressive behavior of police officers at the stage of professional training]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologhii*. No. 2. Vol. 2. P. 29–32 [in Ukrainian].

Дата надходження: 19.04.2023 р.

**AGGRESSION AS A DETERMINING FACTOR
OF ILLEGAL HUMAN BEHAVIOR**

The article examines the essence of the nature of the phenomenon of aggression and characterizes it as a determining factor of illegal human behavior. Various definitions of the concept of aggression as one of the internal deep-psychological determinants of behavior are considered. It is substantiated that aggression, as a predetermined and socially determined behavior, is inextricably linked with the satisfaction of the basic life needs of an individual. It was established that social, personal and psychological factors play a decisive role in the aggressive behavior of an individual, but not each of them separately or their complex – they act in the context of a complete personality and are in direct connection with a specific life situation. Based on the analysis of scientific theories of aggressive behavior, it can be argued that aggression is the basis of behavioral disorders, including its illegal manifestations.

Theoretical and legal aspects of the analysis of aggression point to the need to study the legal and socio-cultural discourse regarding the understanding of this phenomenon. Carrying out such an analysis definitely requires adherence to the principles of methodological pluralism, which reveals the contradictory nature of human aggression. This diversity made it possible to analyze that legal, social, cultural factors, as well as biological ones, are responsible for anthropological aggression. Such consideration reveals the essence of aggression as a phenomenon determined by various factors of human existence in the world. It was found that these factors impose responsibility both on the individual and on the legal and socio-cultural discourse of the society, which through civil processes and positive law “suppresses” and “cultivates” aggressive behavior and aggressive expression of will.

Key words: man; aggression; aggressive behavior; illegal behavior; determining factor; law; state; violence; society; activity; law and order.